

גלעד פרנקפורטר / מדבר שקר – תרחק?

מבוא

במסכת כתובות (טז:–יז:). מובא דיון בברייתא בין בית שמאי לבין בית הלל מה יש לומר כאשר רוקדים לפני הכלה. בית שמאי אומרים שיש לשיר לה 'כלה כמות שהיא', ובית הלל אומרים ששרים לה 'כלה נאה וחסודה'. על קביעה זו של בית הלל שואלים בית שמאי: האם אנו נשיר על הכלה שהיא 'נאה וחסודה' גם כאשר היא צולעת או עיוורת? הרי התורה אמרה: 'מדבר שקר תרחק' (שמות כ"ג, ז).

בית הלל עונים לבית שמאי במשל: אם אדם קונה בשוק משהו גרוע (באופן שלא יכול להתחרט), האם צריך להגיד לו כמה טוב מה שהוא קנה, או להגיד שזה גרוע? ודאי שצריך לומר לו שעשה מקח טוב! כך גם לגבי אישה, צריך להגיד לבעלה שהיא נאה וחסודה, ולא משנה מה היא באמת.

הברייתא מסתיימת בלקח אותו לומדים חכמים מהמשא ומתן: "מכאן אמרו חכמים: לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות." כלומר, חכמים מסיקים שכשם שאדם לא יבוא לחתן ביום חתונתו ויכריז: "אשתך מכוערת", כך עליו לשים לב לדבריו גם בהקשרים אחרים.

לאור דברי הברייתא, יש לעיין מהי מחלוקת בית שמאי ובית הלל לגבי איסור שקר, וכיצד מחלוקת זו באה לידי ביטוי בדיונים. יש להבין כיצד ייתכן שדברי בית הלל סותרים פסוק מפורש ("מדבר שקר תרחק"), ועוד שחכמים לומדים מדבריהם כלל גורף.

הסכמה שאסור לשקר

הגישה הראשונה שנציג להסבר המחלוקת, תיסוב סביב ההנחה שהן בית הלל הן בית שמאי, סוברים שעקרונית אסור לאף אדם לשקר. ביטוי להנחה זו, אפשר למצוא בגמרא במסכת סוטה:

ארבע כיתות אין מקבלות פני שכינה [...] כת שקרים, דכתיב: 'דובר שקרים לא יכון לנגד עיני' (תהלים ק"א, ז).

(סוטה מ"ב, א)

הגמרא יוצאת חוצץ נגד השקר, ואומרת שהשקרנים לא מקבלים פני שכינה. בדיוק מה שהיינו מצפים ממנה על פי הנחתנו.

הבנה דומה ביחס לשקר ניתן למצוא בדברי המסילת ישרים:

והנה דבר השקר גם הוא חולי רע נתפשט מאד בבני האדם [...] ואחד מן העמודים שהעולם עומד עליו הוא האמת, אם כן מי שדובר שקר כאלו נוטל יסודו של עולם, וההפך מזה, מי שזהיר באמת כאילו מקיים יסודו של עולם

(פרק יא)

הרמח"ל מפליג בשבחה של האמת ובגנותו של השקר. הוא מגדיר את האמת כאחד העמודים שעליו העולם עומד, ועל כן מי שסוטה מן האמת ומשקר ממוטט את יסודו של העולם. מתוך הבנה זו, נצא ונבחן את דעותיהם של בית שמאי ובית הלל.

דעתם של בית שמאי ברורה כשמש. הם טענו כנגד בית הלל, ובצדק, ש"התורה אמרה 'מדבר שקר תרחק'!". בית הלל נזקקים לספק הסבר לדבריהם. הם לא טורחים לענות באופן ישיר על קושייתם של בית שמאי, אלא הם סוטים לדיון על עירוב בדעת עם הבריות. אך כיצד עירוב בדעת עם הבריות יכול לספק הסבר לשיטתם של בית הלל? הריטב"א על אתר משלים לנו את החלק החסר. הוא אומר שכל דבר "שהוא מפני דרכי שלום אין בו משום 'מדבר שקר תרחק'". כלומר, לשם דרכי שלום ומשום עירוב בדעת עם הבריות, ניתן לזנוח את הערך של האמת, ולשקר.

יוצא מכך, שבית הלל אכן סוברים שיש איסור לשקר. ההבדל בין בית שמאי לבית הלל הוא, שלפי בית שמאי יש לציית לציווי לדבוק באמת בכל מחיר;¹ ואילו לשיטת בית הלל ישנה החרגה מהאיסור לשקר כאשר מדובר בדיני שלום. כאשר ערך האמת וערך השלום מתנגשים, אנו מתירים לאנשים לשקר כדי שהאמת לא תפגע רגשית במישהו, ובנידון דינן, הכלה.²

ניתן להסביר את בית הלל גם באופן אחר, כך שהם עדיין יסברו שבאופן עקרוני אסור לשקר. אפשרות זו יונקת מדברי רש"י על דברי יעקב אבינו לאביו כאשר רצה שיברך אותו במקום את עשו: "אנכי עשו בכורך – אנכי המביא לך, ועשו הוא בכורך" (בראשית כ"ז, יט). מדברי רש"י אנו יכולים להבין שהשקר אסור, אך יעקב אבינו לא שיקר – הוא אמר משפט שיכול להתפרש לשני פנים. יעקב לא הכריז שהוא עשו, אלא זה רק מה שיצחק הבין ועל כן אין כאן שקר.

על פי זה נוכל להבין את שיטת בית הלל: עקרונית יש איסור לשקר, אך מותר להגיד משפטים עמומים ודרמטמיים. דבריהם בהמשך נועדו לבסס את הטענה שהמשפט "כלה נאה וחסודה" הוא משפט עמום דיו כדי שיהיה מותר לאמרו. טענתם היא, שכשם שאם אדם קונה חפץ כי הוא חושב שהחפץ יפה, כך האישה "נאה וחסודה" בעיני בעלה. לכן ניתן לומר על הכלה שהיא "נאה וחסודה" מבלי לשקר, ועל כן אין בזה איסור.

¹ כנראה שלא בכל מחיר. מסתבר שאם אדם צריך לשקר או לעבור על אחת משלוש העבירות החמורות, די ברור שעליו לשקר.

² גם כאשר אנו מאפשרים לשקר, אין זה אומר שהאיסור לא שוכב רדום ברקע. כלומר, גם לבית הלל יש איסור לשקר, אבל זהו איסור קל יותר מהלבנת פנים, ולכן נדחה מפניו. כך משתמע גם מספר חרדים (מצוות עשה ד', כו): "מצות עשה לדבר אמת אפילו במילי דעלמא [...] ואמרו ז"ל דהמשקר כאלו עובד ע"ז וילפי לה מקרא, אבל לשים שלום מותר."

מחלוקת האם האיסור לשקר כללי

גישה שנייה להבנת מחלוקת בית שמאי ובית הלל, תטען שהם חולקים בהיקפו של האיסור לשקר. ההבדל בין גישה זו לגישה הקודמת טמון בדעת בית הלל (בעוד שיטת בית שמאי נותרת על כנה). לפי הגישה בקודמת, בית הלל הבינו שהאיסור לשקר כללי,³ ויש דרכים לעקוף אותו; ואילו על פי גישה זו הם מצמצמים את האיסור והופכים אותו לנקודתי יותר.

גם על פי הגישה השנייה, ברור לכולי עלמא שישנו איסור לשקר, אלא שבית שמאי ובית הלל חולקים מה נכלל בתוך איסור זה. גישה זו מקבלת תמיכה מהמשך הברייתא שהבאנו לעיל, אשר מובאת במסכת כלה רבתי:

ובית הילל, כי קאמר רחמנא מדבר שקר תרחק, משום ונקי וצדיק אל תהרג, היא לקומי שפיר דמי.

(ט', א)

הברייתא מסבירה שבית הלל מבינים את איסור השקר על פי הקשר הפרשייה בו הוא מופיע. האיסור לשקר נמצא בין האיסורים לעוות את הדין,⁴ ולכן בית הלל סוברים שהאיסור נועד למעשה רק על מנת להוציא דין צדק. כך גם הגמרא בשבועות (ל-לא). מבינה את האיסור, ולומדת מהמילים "מדבר שקר תרחק" שלשה עשר איסורים הקשורים לדיון בבית דין. הרמב"ם פוסק את כל הדברים המצויים בגמרא שם ומצטט כמקור את הפסוק "מדבר שקר תרחק".⁵

יוצא מכאן, שלדעת בית הלל האיסור לשקר קיים רק בבית דין – שלא יושב בחתונות – ולכן ניתן לשקר אודות הכלה. בית שמאי כנראה לא מצמצמים כך את האיסור לשקר, וטוענים שהוא קיים בכל המקרים, ולכן אסור לשקר לגבי הכלה.

את דברי בית הלל בברייתא ניתן להבין גם באופן נוסף. אפשר להבין שהאיסור לשקר לדבריהם (ובדוגמאות שהגמרא בשבועות מביאה) לא נובע מכך שהשקר ייצור בעיה בדיון בבית דין. הבעיה שם היא, שהאדם מוציא באמצעות השקר ממון שלא כדין. אפשרות כזו אפשר להעלות מדברי היראים שכותב שהאדם צריך להיזהר משקר "שיוכל לבוא שקרו לידי היזק".⁶ כלומר, לשיטה זו, דעת בית הלל היא שהמקרה היחיד בו יש איסור לשקר הוא כאשר השקר יזיק למישהו. כיוון שהשקר לא לגבי הכלה לא מזיק לאף אחד (ואפילו

³ בביטוי "כללי", הכוונה איננה שהוא לאו שבכללות, או דברים בסגנון, אלא כפי שיבואר בהמשך.

⁴ "לא תטה משפט אבינך בריבו. מדבר שקר תרחק, ונקי וצדיק אל תהרג כי לא אצדיק רשע. וְשָׁחַד לֹא תִקַּח, כִּי הַשָּׁחַד יַעֲזֹר פְּקָחִים וְיִסְלַף דְּבָרֵי צְדִיקִים" (שמות כ"ג, ו-ח).

⁵ אמנם הרמב"ם לא מצטט את הפסוק בכל המקרים, והיינו רוצים לדון בכך, אך אכמ"ל.

⁶ יראים רל"ה.

להיפך) אין בו שום בעיה. גם כאן, לדעת בית שמאי השקר יהיה אסור כי כל שקר נאסר, גם אם הוא לא גורם לנזק לאיש.

הסכמה שמותר לשקר⁷

ניתן להציג גישה שלישית להסבר המחלוקת בין בית שמאי לבית הלל, לפיה שני הצדדים מסכימים שעקרונית מותר לשקר.⁸ לגישה זו, יהיה צורך הפוך מהצורך של הגישות עד כאן. גישה זו תצטרך להסביר את דעת בית שמאי, בשונה מהגישות הקודמות בהן דעת בית שמאי הייתה מובנת מאליה, ואילו דעת בית הלל דרשה הסבר.

אפשרות ראשונה להסבר המחלוקת על פי גישה זו, ניתן לבסס על הגמרא במסכת בבא מציעא (כג:–כד.) שעוסקת בנאמנותו של אדם להכיר את אבדתו. רב יהודה אומר בשם שמואל שתלמיד חכם נאמן לומר שחפץ מסוים שלו, כי: "בהני תלת מילי עבידי רבנן דמשנו במלייהו – במסכת ובפוריא ובאושפיזא". כלומר, נוהגים⁹ של תלמידי חכמים הוא לשקר בנוגע לשלושה נושאים, אך בנוגע לנושאים אחרים הם דוברי אמת, ולכן יש להאמין לדבריהם.

מגמרא זו נובע, שאדם רגיל משקר תדיר, ואפילו תלמיד חכם משקר לפעמים. אפשר להציע שתלמידי חכמים נמנעים בדרך כלל מהשקר, משום שזהו האיסור של "מדבר שקר תרחק". האיסור הזה הוא די חלש, ולכן הוא כולל רק תלמידי חכמים (או לפחות הם היחידים שמקפידים עליו לכתחילה), וגם להם מותר להתעלם מהאיסור באופן גורף בנושאים מסוימים.

כמובן שיש להסביר מהו ההיתר לתלמיד חכם לשקר על מסכת פוריא ואושפיזא. רש"י מפרש את כולם: מסכת – כששואלים תלמיד חכם אם יודע מסכת, הוא יכול לשקר ממידת ענווה. פוריא – כששואלים תלמיד חכם אם שימש מיטתו, הוא יכול לשקר ממידת צניעות. אושפיזא – כששואלים תלמיד חכם אם כדאי להתארח אצל מישהו, הוא יכול לשקר ולענות שלא, כדי שלא יבואו אנשים לא הגונים להתארח אצלו ויכלו ממונו.

אם כן, מצאנו (באופן מפורש) שלוש סיבות שמאשרות לתלמיד חכם לשקר, והן: ענווה, צניעות וכדי להיות נחמד. אם כנים דברינו, כאשר נחזור למחלוקת לגבי כלה, שיטת בית הלל פשוטה. מותר לשקר על מנת להיות נחמד, וכאן השקר נועד כדי לא לפגוע בכלה.

⁷ אולי אופציה זו לא תמצא חן בעיני רבים, אך אין לשלול אותה בשל כך על הסף.

⁸ ייתכן וההיתר לשקר לא כולל דברים שמועטו לעיל כגון דיינים והזק.

⁹ לגבי תרגום המילה "עבידי", יש להתלבט האם משמעותה שזהו דבר סביר שיקרה (כמו: "עבידי דאתר"), או שמא משמעותה שזהו דבר שעשוי לקרות (כמו: "עבד ועובד כוכבים נמי עבידי דמיגיר"). בכל מקרה, משמע שחכמים עושים את זה – הם משקרים.

שיטת בית שמאי יותר קשה, ואפשר לענות שלשיטתם אין היתר לשקר אפילו כדי להימנע מפגיעה באחר.¹⁰

אפשר להסביר את המחלוקת באופן נוסף, ולומר שלדעת בית שמאי אסור למסד שקר, בעוד לבית הלל מותר (ולכולי עלמא מותר לשקר). מקור להבנה זו ניתן למצוא בגמרא ביבמות (סג.), שם מסופר על רב שאשתו ציערה אותו, וכל פעם הכינה לו אוכל שונה ממה שביקש ממנה. כאשר גדל רב חייא, בנו של רב, הוא היה מוסר את הבקשות של אביו באופן שונה ממה שאמר לו – כאשר אביו ביקש עדשים הוא מסר שהוא רוצה קטניות ולהיפך. כאשר רב גילה על כך, הוא אסר על בנו לעשות זאת, וביסס את דבריו על הפסוק מירמיהו: "למדו לשונם דבר שקר העוה נלאו" (ט', ד). בפסוק, ירמיהו מתלונן שהוא נמצא יחד עם אנשים שלימדו את לשונם לשקר, עד שמעיף אותם כבר לעוות את האמת. מתוקף פסוק זה, אסר רב על הבן שלו לשקר באופן קבוע לאשתו (כלומר, אמא של הבן). אם נגזור את האיסור עליו מדבר רב לנידון דידן, אפשר לומר שבית שמאי קיבלו איסור זה, ועל כן הם מתנגדים לשקר הממוסד. כאשר אנו אומרים לאנשים לשקר בכל מקרה שהכלה איננה נאה זהו מיסוד של השקר, ולכן יש להימנע מכך. בית הלל לא מקבלים את האיסור הזה (כנראה בגלל סמכותו של ירמיהו לפסוק הלכה), וגם כאשר השקר ממוסד הם מתירים לשקר כרגיל.¹¹

אפשר להסביר באופן מעט שונה, שבית הלל אכן מקבלים את דינו של רב, אלא שהם מבינים אותו אחרת מבית שמאי. בעוד שבית שמאי מבינים שהאיסור הוא להפוך שקר לקבוע ולמסד אותו, בית הלל מבינים שהאיסור הוא לחיות חיי שקר. כלומר, בית הלל טוענים שהבעיה בצורך להעביר תמידית מידע בין ההורים, ולשקר לגביו, היא בהפיכת את חייו של רב חייא לחיי שקר. לפיכך, בית שמאי אוסרים על מיסוד השקר לגבי הכלה, ובית הלל מתירים משום שהשקר הזה לא הופך את חייו של איש לשקריים.

¹⁰ אפשר גם להסביר את מחלוקת בית שמאי בית הלל כדלקמן: בית שמאי מחלקים בין עם הארץ לתלמיד חכם, ומתירים רק לעם הארץ לשקר אך לא לתלמיד חכם. בנוסף, ניתן גם להסביר שמ"אושפיזא" למדנו שלתלמיד חכם מותר לשקר לא כדי להיות נחמד, אלא כדי להיות להכיר טובה למארח. לפי זה, אפשר לטעון שהמחלוקת היא בכמה אופנים: האם הכלה נחשבת מארח ואנו פוגעים בה, האם הנוכחים בחתונה נחשבים אורחים של הכלה או של החתן (ועל כן במי אסור לפגוע), או האם אמירת "כמות שהיא" לכלה נחשבת פגיעה גם בחתן. אפשר לפתח עוד כמה תתי אפשרויות כאלו באופן דומה, אך לענ"ד האפשרות הסבירה היא זו שהועלתה בגוף המאמר.

¹¹ אפשר להציע שגם בית הלל אוסרים למסד שקר, אך הם מתירים זאת כאשר מדובר בדרכי שלום. גם לפי הצעה זו יש בכל זאת לומר שהם לא מקבלים את הלימוד של רב, כי גם שם מדובר על דרכי שלום (ועוד בין אדם לאשתו!) ובכל זאת רב אוסר. אי אפשר להגיד שהאיסור על בנו של רב נובע מכך שהוא תלמיד חכם, משום שכאמור אנו עוסקים בדרכי שלום.

לסיכום, אלו ההבנות האפשריות למחלוקת שהשגנו עד כה:

1. לכולי עלמא אסור לשקר תמיד, ובית הלל טוענים ש:

(1) ישנה החרגה לגבי דיני שלום.

(2) ניתן לומר דברים המשתמעים לשני פנים.

2. כולם מסכימים שיש איסור לשקר, אלא שחולקים בגדרו:

(1) ב"ש – אסור לשקר תמידית. ב"ה – אסור לשקר בבית דין (דיינים וכד').

(2) ב"ש – כל שקר נאסר. ב"ה – נאסר רק שקר שגורם לנזק.

3. לכל השיטות מותר לשקר, ובית שמאי טוענים ש:

(1) לתלמיד חכם אסור לשקר כלל.

(2) אסור למסד שקר.

בשלב זה ראוי לעצור ולהסתכל על הפסוקים¹² והגמרות¹³ שהובאו לעיל ושעוסקים בשקר, ולבחון כיצד הם מתאימים לכל אחת משש האפשרויות שהובאו כאן.

מסה בשבח השקר

כלל הגישות לעיל, בין אם באופן גורף הן מתירות לשקר או אוסרות זאת, ראו בשקר דבר רע ומתועב. בניגוד להן, ניתן להציג גישה שונה לחלוטין, שרואה בשקר דבר טוב וחיובי, החיוני להתפתחות האדם והחברה.

בכדי להראות עד כמה השקר נצרך, אנא דמיינו לעצמכם עולם בו לא ניתן לשקר. בעולם שכזה, קשה הרבה יותר לנהל חברה תקינה כלשהי. זה מתחיל מהעובדה הכי פשוטה, שאדם לא יגיד לך בוקר טוב כשהוא לא מרגיש כך, ממשיך בכך שלא יהיה ניתן להסתיר להיטות לקנות/למכור, ומסתיים בפוליטיקה שם כל אחד יאלץ לומר את דעתו האמתית.¹⁴

מחקרים עדכניים¹⁵ מראים שבעשר הדקות הראשונות בפגישה בין שני אנשים שמעוניינים לשמור על קשר, הם מספרים זה לזה לפחות שלושה שקרים. דבר זה מראה לנו עד כמה חשוב השקר לקשרים הבין אישיים שלנו, ובייחוד על אלו שאנו רוצים שיימשכו לאורך זמן.

¹² שמות כ"ג, ז; בראשית כ"ז; ירמיהו ט, ד; שמות כ', יג; ויקרא י"ט, יא.

¹³ כתובות ט"ז, ב- ז, א; סוטה מ"ב, א; שבועות ל', ב-ל"א, א; יבמות סג; בבא מציעא כ"ג, ב- כ"ד, א.

¹⁴ אולי בפוליטיקה פנימית זה חיובי, אך ודאי שבין מדינות חייבים לשקר, אחרת אין דרך לשמור על בריתות ברגע שהן לא תואמות לאינטרסים המידיים שלנו.

¹⁵ המובאים בספרו של איאן לסלי "שקרנים מלידה: מדוע איננו יכולים לחיות בלי שקר" (ספר מומלץ).

מחקרים נוספים מראים, שאנשים שמשקרים לעצמם הם אנשים טובים יותר. כלומר, אם אני אומר לעצמי שאני טוב במשהו למרות שאני לא, לאחר פרק זמן מספיק אני אכן הופך לטוב יותר. אם לא הייתה לאנשים היכולת לשקר לעצמם הם היו מודעים תמיד לרמתם המדויקת, מה שלא היה מאפשר להם להשתפר. רק כאשר אנחנו כבר חושבים שאנחנו טובים יותר, אנחנו הופכים להיות טובים יותר (ואז אנחנו חושבים שאנחנו הרבה יותר טובים וההשתפרות ממשיכה).

דבר נוסף אליו השקר קריטי הוא היצירתיות האנושית. אילו לא היה ניתן להתעלות מעל האמת, כמעט ולא היו נכתבים סיפורים, שירים וכדומה. אפילו טקסט כמו זו שניצב מול עיניכם לא הייתה נכתב, משום שהוא היה מתחיל עם האמת לפי הבנתו של כותב המאמר, ושם הוא היה נגמר. איש גם לא היה יכול להציג דעות אחרות, שקריות על פי הבנתו. רק המוזיקה והציור היו זוכים להתפתח, וגם הם היו מוגבלים לגבולות ה'אמת', כך שלא מתפתחים ז'אנרים מודרניים, כמו אומנות אבסטרקטית ומוזיקה א-טונאלית.¹⁶ אם השקר הוא כזה דבר הכרחי, מאיפה נבע הרעיון הזה שאסור לשקר, ובייחוד לשיטות שאסור לשקר כלל, כמסילת ישרים? אפשר להציע שההקצנה ביחס לשקר התחילה מפירוש לא נכון של הפסוקים, ומההבנה שלהם כנוצרים. הנוצרים הקתולים הבינו מהתורה שאסור לשקר כלל, וקבעו על פי זה אמות מוסר. היהודים שלא יכלו שלגויים סביבם יהיו אמות מוסר גבוהות יותר מהם, קבעו גם הם ביתדות את האיסור לשקר.¹⁷ הקתולים הרחיקו לכת עם האיסור לשקר. הם טענו בדילמת הרוצח בדלת (כאשר יש רוצח ששואל אותך איפה החבר שלך, אותו הוא רוצה להרוג) אתה צריך לספר את האמת.¹⁸ דבר זה מצא ביטוי בתורת הדאונטולוגיה של עמנואל קאנט. לפיה, ברגע שאתה קובע ערך מוסרי, עליך לדבוק בו ללא קשר לתוצאותיו ולערך המוסרי שלהן. לפיכך, מכיוון שידוע שיש ערך לומר אמת, בדילמת הרוצח בדלת יש לענות אמת, על אף הרצח הלא מוסרי שיקרה כתוצאה מכך בעתיד הקרוב.¹⁹ אין כאן חלילה טענה שזוהי תפיסתו של הרמח"ל, אך זה מה שמקבלים כאשר לוקחים את הערך של האמת צעד אחד רחוק מדי.

¹⁶ זאת כמובן מתוך הנחה שלציור ולמוזיקה יש אמת אבסולוטית כלשהי: לציור – המציאות, ולמוזיקה – סולמות ומדרג טונאלי. כיום הציור והמוזיקה פורצים לכיוונים "שקריים" מתוך הבנה שיופי אינו תלוי אמת אבסולוטית, אלא תלוי "אמת" פנימית ועקביות כלשהי (כאשר גם חוסר העקביות יכול לשמש כמוקד עקביות) – כלומר, (בייחוד) האומנות יכולה לשקר.

¹⁷ על אף שישנם מקורות קדומים יותר שמבינים שאנו שרויים עמוק בתוך עולם השקר, אך הם אגדתיים.

¹⁸ ואנשים רבים בימי הביניים מצאו את מותם בזכות תורה מוסרית נעלה זו.
¹⁹ בהמשך המאמר אנו נניח כדבר מובן מאליו שיש לשקר בדילמת הרוצח בדלת. אולי זו נקודת תורפה של הטענה המובאת כאן, אך לא נראה שלפני קאנט היו רבים שהאפשרות לומר אמת עלתה אפילו כהוה אמינא בתור ה'מעשה המוסרי'.

את הביסוס המוסרי לשקר במקורות היהודיים, ניתן לראות במסכת אבות דרבי נתן (פרק י"ב). שם מתואר כיצד אהרן שיקר לבני ישראל על מנת שישלימו אחד עם השני. כאשר הוא היה רואה אחד משני אנשים שרבו, הוא היה בא אליו ומספר לו שחברו מצטער מאוד על המריבה שהייתה להם. הוא יושב איתו, ומשכנע אותו בכך. לאחר שהראשון השתכנע, היה עובר אהרון לשני, ומספר לו אותו סיפור (שבשלב זה הוא כבר אמת). כאשר השניים נפגשים, הם משלימים, משום שהם כבר מכירים את העובדה שהשני מצטער ומתחרט, עובדה שאהרן יצר באמצעות שקר. אם כן, אנו רואים שוב שיש לשקר תפקיד חשוב ביחסים הבין-אישיים, ושאפילו אהרן נהג לשקר.

המהר"ל מציין שאין זה מקרה שאהרן השתמש בשקר על מנת להשכין שלום בין אנשים. בספרו "גור אריה" על במדבר (כ', כט) הוא כותב שהשקר הינו הכרחי להשכנת שלום. לכן, "מי שהוא רוצה לעשות שלום בין שנים, צריך לדבר ביניהם בענינים מתחלפים". כלומר, אין אפשרות להשכין שלום בין שני אנשים ללא שימוש בשקר, ואמירת דברים שונים לכל אחד מהם.

ב"גור אריה" על ספר דברים ("ד, א) מתבטא המהר"ל באופן נחרץ עוד יותר בעד השקר. הוא כותב שהקב"ה הוא אחד, ולכן הוא חייב להכיל את כל הדברים הנמצאים, דבר זה כולל גם דברים סותרים. בין היתר הוא צריך להכיל בתוכו 'דין', ויחד איתו את הסתירה לו – 'חסד'. האם ישנו שקר גדול יותר מאשר קבלה של דבר וסתירתו?²⁰ את הדברים הנ"ל מביא המהר"ל בהקשר ללאו "לא תתגודדו". אך מה הקשר בין התגודדות, שהיא תגובה אנושית למוות של אדם קרוב, לבין היכולת להכיל סתירה וקיומו של השקר?

ההתגודדות היא פעולתם של עובדי עבודה זרה שלא מבינים שיש אל המכיל גם 'דין', וגם 'חסד'. כאשר הם רואים שיש 'דין' בעולם, ואנשים מתים, הם מסיקים שרק ה'דין' קיים בעולם. הלוגיקה שלהם היא פשוטה למדי: הם מניחים שהאל לא יכול להכיל סתירה, ממילא הוא או 'דין' או 'חסד'. אנו רואים שאנשים מתים, ואל שהורג אנשים הוא אל של 'דין', וממילא מוכח שהאל אינו 'חסד' אלא אך ורק 'דין'. מכיוון שהדרך היחידה בה האל מתבטא בעולם היא 'דין', כאשר אנחנו רוצים להתקשר אליו אנחנו צריכים להחיל את ה'דין' גם על עצמנו. הדרך הטובה בה האדם שולל מעצמו את ה'חסד', ומחיל על עצמו את הדין היא באמצעות פגיעה עצמית, התגודדות.

מתוך דברים אלו, עולה שיש ליהדות צורך עקרוני בשקר. מתברר, שחלק מהגדרתו של

²⁰ ובייחוד שאחד מהדברים הוא בהגדרתו 'לא דין'.

האל תלויה ביכולת להחיל סתירה ושקר. הגויים שמתגודדים, אינם מבינים את הסתירה הזו, וחושבים שיש רק אמת. כך יוצא שהיכולת להחיל שקר וסתירה היא מרכיב הכרחי באחדותו של האל, וממילא החולקים על כך הם חוטאים. כלומר, מי שחושב שהאל אינו אחדותי, והוא אינו מכיל דבר והיפוכו, את ה'דין' ואת ה'חסד' גם יחד, מגיע לידי כך שעובר על "לא תתגודדו".²¹

שקר הוא דבר חיובי

לאור ההבנה ששקר הינו דבר כה חשוב וחיוני, לא ייתכן שהתורה אסרה אותו. על כן ננסה לפרש את הפסוקים העוסקים בשקר באופן שונה לחלוטין מהדרכים שהוצגו לעיל. על פי הדרכים שהצגנו בראש המאמר, השקר הוא דבר נתעב, והפסוקים נותנים ביטוי לכך. על פי דרכנו, שהשקר הוא מותר האדם מהבהמה,²² הפסוקים אינם באים לאסור את השקר (או להעיב על חשיבותו), אלא להגיד שיש להגביל אותו בכמה אופנים.

בפסוקים מופיע באופן מפורש שהתורה אסרה שלושה סוגים של שקר: נבואת שקר, נזק באמצעות שקר ולחיות חיי שקר.²³ כלומר, רוב השקרים הם טובים, אך אסור לשקר בשם ה' או כדי להזיק. כמו כן אסור להגזים אפילו עם שקרים ראויים או מותרים. אין להפוך את השקר לדרך חיים עד שצריך להשקיע מחשבה כדי לדבר אמת; או כהגדרת הנביא, אסור להגיע למצב של "העוה נלאו".

אולם, אם ברור ששקר הוא דבר חיובי, מה סוברים בית שמאי שגורם להם להגיד שאין לשקר לכלה? כנראה שהם סוברים שהשקר לכלה נכנס לגדר של אחד הדברים האסורים שנמנו לעיל. אין זה סביר שהשקר הזה נכנס לקטגוריה של נבואת שקר, אך ייתכן שלבית שמאי השקר לכלה נחשב לנזק באמצעות שקר. לכן, על מנת לתמוך בשיטתם הם מצטטים את הפסוק האוסר להזיק נזק כללי לאדם באמצעות שקר – "מדבר שקר תרחק". על פי גישה זו בית הלל עונים להם עניינית: השקר לא יוצר נזק כי הבעל מעדיף שנשקר

²¹ באופן מעניין, מהר"ל מקשר את הדיון הזה לאיסור על בית דין לחלוק ולהפוך לאגודות אגודות – כשם שהתגודדות נובעת מחוסר הכרה באחדותו של האל, כך פיצול לאגודות (חצי פוסקים כבית שמאי וחצי כבית הלל) נובע מחוסר הכרה באחדותו של עם ישראל.

²² בעלי חיים לא יכולים לשקר, כי המוח שלהם לא מפותח מספיק בשביל זה. אמנם קופי אדם יכולים לזייף הבעות פנים, אולם הם לא יכולים להתמיד בכך לאורך זמן, והם עושים זאת כמעט אך ורק כאשר הם ניצבים בפני איום ממשי (שמעלה להם את הדופק, גורם להפרשת חומרים וכו') ומעלה להם זמנית את היכולות הקוגניטיביות.

²³ נבואת שקר נאסרה במפורש בפסוק: "וְהַנְּבִיאָה הַהוּא או חֵלֶם הַחֲלוֹם הַהוּא יוֹמֵת" (דברים י"ג, ו). איסור הזק באמצעות שקר מתפצל לעדות שקר – "לֹא תַעֲנֶה בְרַעַף עַד שֶׁקֶר" (שמות כ', יג), שבעות שקר – "וְלֹא תִשְׁקְרוּ אִישׁ בְּעַמִּיתוֹ" (ויקרא י"ט, יא), ונזק כללי – "מְדַבֵּר שֶׁקֶר תִּרְחַק" (שמות כ"ג, ז). האיסור שלישי לחיות חיי שקר נלמד מהפסוק שעל פיו רב אסר זאת על בנו – "לְמַדּוֹ לְשׁוֹנֵם דְּבַר שֶׁקֶר הָעוֹה נְלֹאוֹ" (ירמיהו ט', ד).

לו ונגיד שאשתו יפה, כשם שאדם שלוקח מקח רע מהשוק מעדיף שישבחו בפניו את המקח.

ישנה אפשרות אפריורית מעט משונה, שבית שמאי סוברים שהשקר לכלה נכנס לאיסור לחיות חיי שקר. הם כנראה מניחים שאם אנו מורים לאנשים לשקר תדיר הם חיים חיי שקר. בית הלל יענו להם במקרה זה, שהשקר הזה לא הופך את חיי האנשים ל'חיי שקר', כי הוא לא אבן דרך משמעותית בחייהם.²⁴ הבעיה המשמעותית עם האפשרות הזו, נובעת מכך שהדיון בין בית שמאי לבין בית הלל לא הולך בדרך הזו כלל. בית שמאי בטענותיהם לא מציינים באף שלב את הפסוק העוסק בחיי שקר, ובית הלל לא עונים להם בנושא זה. כעת, נפנה להסבר שאר המקורות העוסקים בשקר, ונראה מדוע הם אוסרים. הגמרא בסוטה (מב.) שאומרת שכת שקרים לא תיכון נגד עיני ה' מדברת על 'שקרנים פתולוגיים' – אנשים שחיים חיי שקר. הגמרא בשבועות (ל:לא.) מביאה שלש עשרה דוגמאות של שקר הגורם לנזק. בגמרא ביבמות (סג.) רב אוסר על הבן שלו לשקר באופן תדיר, כי אם יעשה זאת הוא יחיה חיי שקר.

הגמרא בבבא מציעא (כג:כד.) קובעת שסביר שחכם ישקר רק על שלושה נושאים, ומתוך כך מובן שבשאר הנושאים תלמיד חכם יגיד אמת. לכאורה קשה למה תלמיד חכם ידבר אמת, הרי לפי הסברנו השקר הוא דבר חיובי? לשאלה זו ניתן להציע שני תירושים:

א. הכלל שתלמיד חכם משקר על שלושה דברים הובא בדיון על נאמנות של אדם להכיר את אבדתו, והגמרא רצתה להראות עד כמה הוא נאמן.

החשש הוא שאדם רגיל ישקר כדי להשיג את האבדה, משום שהוא יתיר לעצמו לשקר כי לדעתו זה לא גורם נזק. תלמיד חכם יודע מתי דבריו גורמים נזק, ובלשון גוזמא הגמרא אומרת שהוא משקר רק על שלושה דברים.

ב. תלמיד חכם לא משקר על רוב הדברים משום שהוא חושש שאנשים יחשבו שהוא משקר תמיד, ומתוך כך ייווצר חילול השם.

ברם, אם שקר הוא טוב למה שיגרום לחילול השם? על כך יש לענות שהחשש מחילול השם קיים גם בביצוע פעולות שעקרונית הן בסדר, כפי שמתארת זו הגמרא ביומא (פו.). הגמרא שם שואלת מהו חילול השם, ועל שאלתה עונה רב שחילול השם זה לדוגמה אם הוא לוקח בשר בלי לשלם מיד, ור' יוחנן מציע דוגמה אחרת שאם הוא הולך ארבע אמות בלי תורה ותפילין. שתי הפעולות המתוארות כאן הן מותרות, אך

²⁴ אולי החתונה הזו היא אירוע משמעותי לזוג המתחתן (ולמשפחתם הקרובה), אך רוב המוזמנים לא חווים אותו כמשמעותי במיוחד.

למרות זאת הן נחשבות חילול השם כי ישנו חשש שאנשים יבינו אותן לא נכון. לכן, גם בנידון דנן, אנו מניחים שתלמיד חכם יגיד אמת על רוב הדברים, לא משום שכך הוא צריך לעשות (כי אחרת הוא עובר על איסור), אלא כדי להימנע מחילול השם – שאנשים יחשבו שהוא 'שקרן פתולוגי'.²⁵

סיפור גניבת הבכורה על ידי יעקב, מוסבר גם הוא היטב על פי גישה זו. יעקב אכן שיקר ליצחק אביו, אך אין בזה שום איסור. האיסור הוא לשקר כאשר זה גורם לנזק, ואילו כאן יעקב רק לקח (באמצעות השקר) את המגיע לו – עשו מכר לו את הבכורה, ואך ראוי שיעקב יקבל את הברכה שנלוות אליה. המציאות (יחד עם עשו ויצחק) גרמה לכך שכדי להשיג את המגיע יעקב היה צריך לשקר, אולם אין זה אומר שהיה בדבריו פסול. כך גם מפרש ר' יוסף בכור שור את המעשה:

והיה יעקב כאדם שרץ אחר אבידתו, שהרי עשו מכר לו את הבכורה ונשבע לו שלא להפקיע ממנו, ועכשיו היה מערים על שבועתו, ורוצה לרמותו, ויעקב הציל את שלו מידו. (בראשית כ"ז, י')

סיכום

במאמר נבחנו ארבע דרכים עקרוניות להסביר את הסוגיה העוסקת בשירה לכלה, כאשר כל אחת מהן מתפצלת לפחות לשניים. מתוך חלוקה זו, יש לגזור את גדרי האיסור לשקר. לפי האפשרות הראשונה לכולי עלמא תמיד אסור לשקר, והשאלה האם ישנה החרגה כלשהי. על פי האפשרות השנייה ברור שיש איסור לשקר, אך ישנה מחלוקת מהו כולל. באפשרות שלישית, הוצע שלכל השיטות מותר לשקר, וקיימת מחלוקת מהם הדברים שמוחרגים מהיתר זה. באפשרות אחרונה הצענו שלא רק שהשקר מותר, אלא הוא אף חיובי והכרחי. ממילא, המקרים בהם ישנו איסור לשקר דורשים הסבר, ומסתבר שהם נקודתיים בלבד.

²⁵ יכול להיות שניתן גם לדייק זאת מלשון הגמרא, ש"בהני תלת מילי עבידי רבנן דמשנו במלייהו" – תלמידי חכמים משנים את דבריהם הרבה (כאשר זה לא מזיק), אבל רק בשלושה דברים הם משקרים תדיר.